

**Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація Національної спілки краєзнавців України**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)**

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (протокол №4 від 12.09.2016 р.)

Рецензенти:

С.В. Терський, доктор історичних наук, професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», провідний науковий працівник Львівського історичного музею

Л.І. Виногородська, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України, член ICOMOS

Редакційна колегія:

О.О. Заремба, директор Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (відповідальний редактор)

І.О. Старенький, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

П.А. Болтанюк, старший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника

А.Ф. Гуцал, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Б. Комарницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, голова Кам'янець-Подільського міського осередку Національної спілки краєзнавців України

О.Л. Баженів, кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

О.Д. Мозилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Б.С. Строчень, кандидат історичних наук, директор ДП «Подільська археологія» ДП «Науково-дослідний центр» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

А.Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

А 87 «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2016. – 432с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дисциплін і студентів.

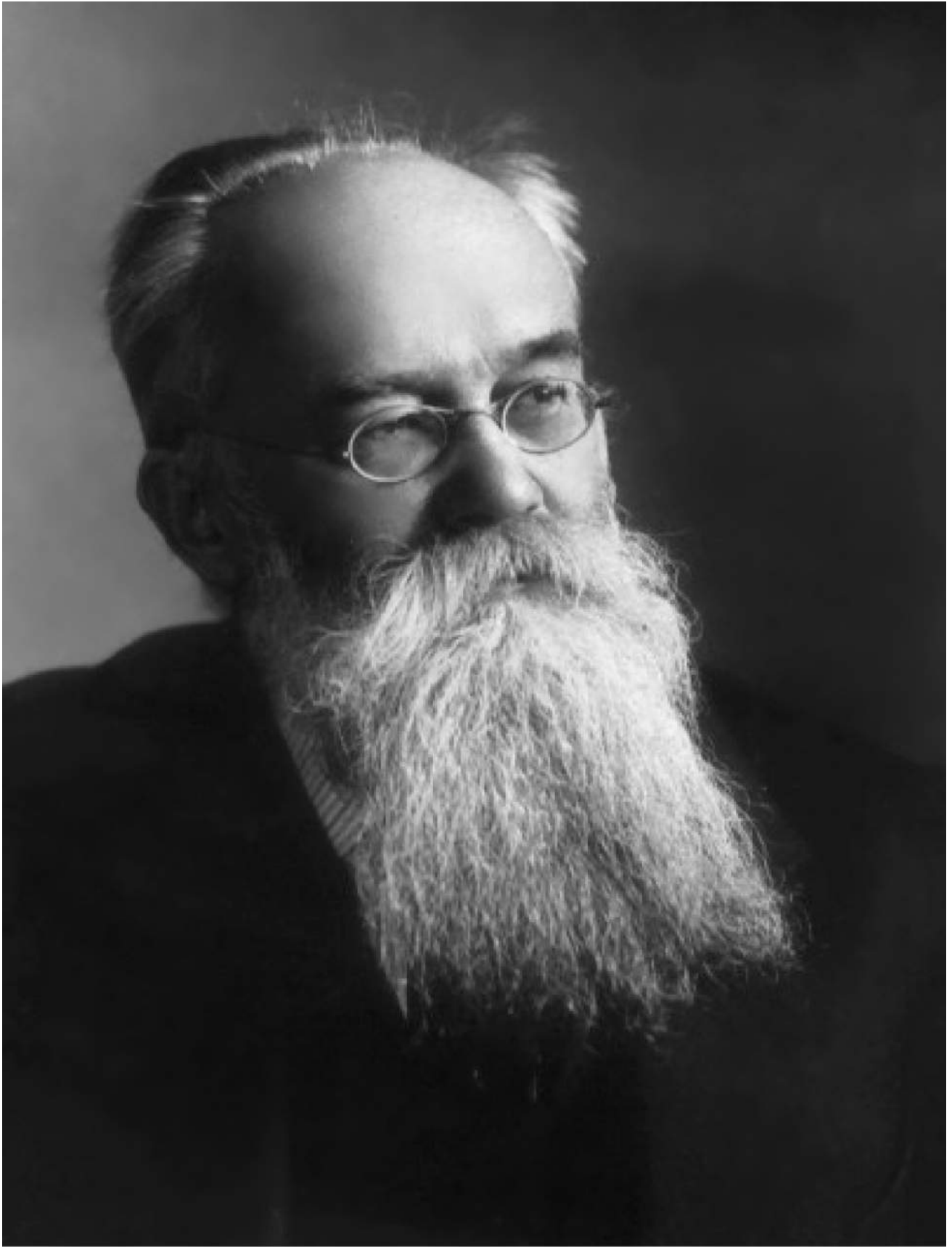
Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наведених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300

УДК 902.2:623.1](477.43)(063)
ББК 63.4(4Укр33)+68.516.121

**Михайло Сергійович Грушевський
(1866-1934)**

ЗМІСТ

Секція 1. МИХАЙЛО СЕРГІЙОВИЧ ГРУШЕВСЬКИЙ – ВЧЕНИЙ, АРХЕОЛОГ, ГРОМАДСЬКИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ	6
<i>Завальнюк К., Вітюк О., Герасимов Т.</i> Документи Державного архіву Вінницької області про Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)	6
<i>Ідрісов Д.</i> Наукові погляди М.С. Грушевського на болохівську проблему	
<i>Калуцький С.</i> Формування історичних поглядів В. Липинського та його співпраця з М. Грушевським	10
<i>Kariev V.</i> Wpływ Mychajła Hruszewskiego na jednego z najpopularniejszych ukraińskich pisarzy pocz. XX w. Wołodymyra Wynnyczenkę (na podstawie wspomnień i epistolograficznego dziedzictwa).....	14
<i>Кухар В.</i> Проекція етнічної маргіналізації у прозовому творі М. Грушевського «Унтер-офіцер Трохим Скавучак»	24
Секція 2. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ	29
<i>Бузян Г., Білоусько В.</i> Пам'ятка трипільської культури Жванець-Лиса гора: матеріали досліджень 1978 р.	29
<i>Якубенко Е.</i> Пластика с трипольского поселения Солончены II (из собрания Национального музея истории Украины)	37
<i>Радомський І.</i> До питання про технологію розщеплення кременю у трипільській культурі	47
<i>Азульников С.</i> Городища позднего бронзового века в Буджакской степи	52
<i>Могилев О., Нечитайло П.</i> Археологічні розвідки на поселеннях раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї	55
<i>Могилев О., Гуцал А., Гуцал В.</i> Кістяна піксіда з ранньоскіфського кургану на Поділлі	67
<i>Михальчишин І., Шпаковський С.</i> Городище раннього залізного віку «Городнявка» біля с. Городнявка Шепетівського району Хмельницької області	73
<i>Мезенцева І.</i> Виноградарство та виноробство античних міст Північного Причорномор'я (по матеріалах експозиції НМІУ).....	81
<i>Ільків М.</i> Клеймо на ручці античної амфори із Верхнього Попруття.....	88
<i>Захар'єв В.</i> Різночасові сокири, кельти і молоти Центрального Поділля з приватних підбірок краю.....	92
Секція 3. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ УКРАЇНИ	97
<i>Терський С.</i> Археологічні пам'ятки літописних тиверців VIII-XI ст.: стан і перспективи дослідження	97
<i>Калініченко В., Пивоваров С.</i> Шаблі VIII-IX ст. з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону: аспекти взаємовпливів	101
<i>Овчинников Ю.</i> Аналогії та варіанти реконструкцій укріплень Китаївського городища	106
<i>Стрельник О.</i> Скроневі кільця радимичів з могильника поблизу с. Антонівка Чернігівської губернії з колекції Національного музею історії України	109
<i>Вовкодав С., Юрченко О.</i> Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині	115
<i>Харламова А.</i> Половецькі головні убори	129
<i>Прядко О.</i> Давньоруське городище Гельмязів на р. Супій	134
<i>Дідух Л.</i> Змійовики кузьмодем'янівського типу в зібранні НМІУ	139
<i>Стрельченко А.</i> К вопросу атрибуции позднесредневековых мечей с Западной Украины	145
<i>Прохненко І.</i> Кімната №3 королівського замку Нялаб.....	150
<i>Нечитайло П., Черновол Д., Старенький І.</i> Пошуки «людвисарні». (археолого-архітектурні дослідження на Францисканській, 10)	157
<i>Нечитайло П., Ніколаєва Г.</i> Керамічний комплекс початку XVII ст., виявлений біля вежі Сільницького	167
<i>Пашковський О., Нечитайло П.</i> Комплекс кахлів з розкопок на вулиці Довгій 2/11 в Кам'янці-Подільському	172
<i>Grabowski M., Mazurek M., Muzolf P., Szajdrowska A.</i> Wstępne sprawozdanie z badań wykopaliskowych pałacu Potockich na stanowisku 1 w Kuryłówce, gm. Loco	180
<i>Ляшко Ю.</i> Дослідження залишків житлової забудови XVII-XVIII ст. сотенного містечка Жаботина.....	184
<i>Пархоменко О.</i> Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень.....	188
<i>Терещук О.</i> Зброя запорозької еміграції XVIII-XIX ст. в колекції НМІУ	192
Секція 4. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА АРХЕОЛОГІЯ	198
<i>Шаменков С.</i> Поясний одяг у гардеробі населення українських земель та в костюмі козацтва кінця XVI – I половини XVII ст.	198

Секція 5. ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ З НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО XVIII СТ.	203
<i>Сандуляк В.</i> Фортифікація Хотина та дерев'яно-земляні городища регіону кінця X – середини XV ст.	203
<i>Верхотурова М.</i> Ручна короткоствольна залізна кована бомбарда кінця XIV – початку XV ст. з колекції Львівського історичного музею	212
<i>Хоптяр А.</i> Оборонні храми Кам'янця-Подільського XIV-XVIII ст.	217
<i>Підставка Р., Мазуранчик З.</i> Замок у Збаражі 1474 р.: кризь призму польських історичних хронік XVI-XVIII ст.	221
<i>Юрченко О.</i> Переяславська фортеця XVII ст.	229
<i>Ганусевич Н.</i> Комплекс монастиря оо. бернардинів в системі оборонних споруд міста Збаража XVII ст.	239
<i>Осадчий Є.</i> Сторожовий пост Вольнівської ділянки Білгородської засічної смуги	244
<i>Майор Р.</i> Комплекс споруд Міської брами в Кам'янці-Подільському: проблема датування	248
<i>Мороз В., Мороз В.</i> Зведення Другого Кодака	251
<i>Чорний О.</i> Система земляних укріплень в Задніпрських місцях Миргородського полку до утворення Нової Сербії	260
<i>Харлан О.</i> До питання локалізації місця розташування центру Самарської паланки на теренах міста Новомосковська (колишнього Самарчука)	267
Секція 6. ЕВОЛЮЦІЯ ФОРТИФІКАЦІЇ XIX-XX СТ.	275
<i>Кулішова А., Пагор В.</i> Еволюція Замкового мосту Кам'янця-Подільського в XIX ст.	275
<i>Скрипник А.</i> Фортифікаційні укріплення та гарнізон міста Києва в першій половині XIX ст.	280
<i>Кожаненко О.</i> Плани Е. І. Тотлебена по вдосконаленню Київської фортеці	284
<i>Сезин Д., Сезин С.</i> Новые данные об образовании артиллерийской защиты берегов Черного моря в Первую мировую войну	289
<i>Юценко М.</i> Амбразурні вузли та казематні установки вогневих споруд укріплених районів СРСР в 1927-1941 роках	292
<i>Зимницький П.</i> Залізобетонні кухні та медичні пункти лінії Арпада	306
Секція 7. ІСТОРІОГРАФІЯ І ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА АРХЕОЛОГІЧНИХ ТА АРХІТЕКТУРНО-ФОРТИФІКАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	309
<i>Безкорвайна Ю.</i> Доля археологічних коштовностей Центрального історичного музею (1930-1940-ві рр.) мовою документів	309
<i>Старенький І.</i> Археологічні дослідження Старого замку в Кам'янці-Подільському в 1959 р. (за матеріалами С. К. Шкурка)	317
<i>Сорокіна С., Радієвська Т., Завальна О.</i> Експозиція відділу докласового суспільства Центрального історичного музею ім. Т.Г. Шевченка в Києві (1938-1941 рр.)	320
<i>Маярчак С.</i> Висвітлення археології Хмельниччини у центральних наукових періодичних виданнях радянської України	330
<i>Стрельник М.</i> Древлянські старожитності на виставці «Стародавній Іскоростень. Витоки слов'янської державності» у НМІУ	338
<i>Трембіцький А.</i> Кам'янець-Подільська археологічна експедиція Олександра Черниша (1947 р.)	344
<i>Семенчук С., Шпаковський С.</i> Пам'яткоохоронна діяльність В. І. Якубовського – вченого-археолога, дослідника Болохівської землі	349
<i>Шпаковський С., Семенчук С., Григоренко О.</i> Пам'яті відомого пам'яткоохоронця, історика, археолога, краєзнавця, дослідника археологічної спадщини України Івана Романовича Михальчишина (05.08.1941-31.07.2016 рр.)	354
<i>Черкас Б.</i> Подільські війни 1362-1380 рр.	360
<i>Філіпова Г.</i> Візит Петра I до Києва та побудова Печерської фортеці очима Феофана Прокоповича	370
<i>Калашник Є.</i> Фортифікація та фортифікаційні роботи у Полтавському полку за «Екстрактом» полкової канцелярії 1749 р.	373
<i>Шляховий К.</i> Опис фортеці святої Єлисавети 1796 року	383
<i>Федорів Т.</i> «Акт фундації» та «Головний інвентар» як допоміжні джерела історії Чортківського замку	390
<i>Стрельбицька Н., Халайцян В.</i> Замки та культові оборонні споруди Середньовіччя – перспективні складові туристичних маршрутів Волині	394
<i>Позняков Д.</i> Польсько-турецькі відносини напередодні Хотинської війни 1621 року	398
<i>Родіонова О.</i> Фамільна печатка з особистого архіву Сергія Михайловича Лелявського у фондах НМІУ	403
<i>Карнатівський А.</i> Маловідомі видатні пам'ятки фортифікаційного зодчества Західної України	407
<i>Овчинников Е.</i> Нові матеріали трипільської культури з багатошарової пам'ятки біля с. Зеленче тернопільській області	415
<i>Виногородська Л.</i> Археологічні дослідження оборонних споруд у Сатанові	421

Віталій Калініченко,
аспірант кафедри історії Стародавнього світу,
Середніх віків та музеєзнавства факультету
історії, політології та міжнародних відносин
ЧНУ ім. Ю. Федьковича;

Сергій Пивоваров,
доктор історичних наук, професор,
заступник генерального директора
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника
з наукової роботи

ШАБЛІ VIII-IX СТ. З ПРЯМИМ КЛИНКОМ З ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО ПЕРЕДКАВКАЗЬЯ ТА КАРПАТО-ДУНАЙСЬКОГО РЕГІОНУ: АСПЕКТИ ВЗАЄМВПЛИВІВ

У статті авторами на основі археологічних, писемних та іконографічних джерел аналізується рідкісний тип односичної клинкової зброї VIII-IX ст., а саме шаблі з прямим клинком з Північно-Західного Передкавказзя та Карпато-Дунайського регіону. Авторі здійснюють їх порівняльний аналіз. Окрім того, авторами простежені взаємозв'язки та взаємовпливи у використанні клинкової зброї середньовічного населення Передкавказзя й Карпато-Подоунав'я та в мілітарній культурі в цілому в період кінця VIII – початку X ст. На основі археологічних даних встановлено, що кочівницька мілітарна культура у вищезазначений період відіграла важливе значення у формуванні асортименту клинкової зброї та мала тісні контакти з Візантією, Великою Моравією тощо.

Ключові слова: Північно-Західне Передкавказзя, Карпато-Дунайський регіон, Перша Болгарська держава, Хазарський каганат, озброєння, шаблі, взаємовпливи.

У військовій історії Центрально- та Південно-Східної Європи одним із найбільш важливих та визначальних є період VIII – початку X ст. Саме тоді як в Карпато-Дунайському регіоні, так і в Передкавказзі відбулися важливі зміни в мілітарній культурі враховуючи впливи різних державних утворень того часу, що відобразилося на їх озброєнні, тактиці та стратегії. У подальшому це призвело до взаємовпливів та поступової еволюції різних типів зброї в окремих регіонах Європи по різному.

Одним з ключових та водночас недосліджених аспектів у вищезазначеному контексті є проблема використання клинкової зброї в Карпато-Дунайському, Причорноморському та Передкавказькому регіонах у IX ст. У цей час дана категорія предметів озброєння ближнього бою переживала значну еволюцію та видову модифікацію, що було пов'язано з ареалом її поширення, розвитком захисного озброєння, а також зміною тактики та стратегії бою армій тогочасних держав. Рідкісним, показовим і водночас недослідженим видом клинкової зброї, який фігурує як у візантійських писемних, так і в іконографічних джерелах є так звана μάχαρα, яка згадується також під іншими назвами – παραμήριον, μάχαριον, μικρά μάχαρα, ἐγχερίδιον, παραζκρίδιον чи βούυλιν [5, р. 154-181]. Не виключено, що вищевказані найменування могли позначати інші види подібного типу μάχαρα. Μάχαρα – вид клинкової зброї, який характеризується масивним прямим односичним клинком. Імператор Лев VI Мудрий в «Тактиці Лева» описує παραμήριον як «великі односичні махайри» [10, V:5]. У «Стратегіці» імператора Никифора II Фоки παραμήριον рекомендується для озброєння візантійської важкої кінноти – катафрактаріїв (κατάφρακτος). Іншим важливим питанням є матеріальне підтвердження існування подібного типу клинкової зброї та використання її окремими військовими контингентами у IX ст. та пізніше.

У вирішенні цієї проблеми показовими та важливими виступають археологічні знахідки клинкової зброї з території Карпато-Балканського регіону. Розглянемо їх детальніше. У свій час, дослідники В. Йотов [3; 4, с. 217-225; 12, р. 35-45], Н. Хрісімов та Д. Рабовянов здійснили класифікацію та типологізацію середньовічних шабель з території Болгарії [7, с. 337-358]. Один з цих типів, а саме тип 2 (за В. Йотовим) та група III (за Н. Хрісімовим) викликав у колах дослідників військової справи досить багато дискусійних питань у плані видової інтерпретації, функціонального використання та етнічної ідентифікації. Даний тип шабель являє собою групу, представлену екземплярами з односичним клинком та іншими стилістичними

особливостями, зокрема конструкцією навершя, а також перехрестям. Важливим є те, що саме за стилістичністю зображення на мініатюрах Іоанна Скілиці цей тип клинкової зброї найбільш правдоподібно відносити до *παραμύριον*. Подібні шаблі дослідники відносять виключно до типу предметів клинкового озброєння характерних для військової культури Першої Болгарської держави. Важливим і характерним є те, що як самі шаблі, так і їх деталі знайдені лише на тих територіях, котрі перебували в межах держави дунайських болгар або знаходилися під їх впливом. Беручи до уваги те, що держава ще була поділена на «Вътрешну» і «Външну» області, кількісно на території першої знахідок вищезгаданих предметів клинкового озброєння знайдено більше. На території «Външної» області «Отвъддунавской Българии» навпаки. На сьогодні поки відомо лише 2 знахідки подібного типу зброї. Розглянемо їх детальніше.

На території тогочасного ядра Першої Болгарської держави на сьогодні виявлено 5 односічних клинків з різними деталями в цілому, а також окремо деталі шабель, серед яких найбільш чисельними є перехрестя – 7 екземплярів. Шаблі знайдені в Абрітусі, Червоному Брязі, Тирговіщі в північно-східній Болгарії та один екземпляр походить з нелокалізованої місцевості. Перехрестя, у свою чергу, походять з Пліски, 2 екземпляри з фортеці Руйно, Русенско, Старо Село, Добрічко та Марково [4, с. 217-225]. Інші екземпляри походять з Оломоуца (Чехія) [11, с. 135] та з території України, а саме з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) на території Чернівецької області [8, с. 20-25; 9, с. 34-36]. Окремо відзначимо схожі екземпляри, які походять з інших місцевостей Центрально- та Південно-Східної Європи. За зовнішніми ознаками вони дуже схожі до шабель вищеописаного типу, але відрізняються конструктивними особливостями клинка, навершям та перехрестям.

Для більш кращого візуального розуміння подібного типу клинкової зброї необхідно проаналізувати її конструктивно-морфологічні параметри. Перш за все відзначимо, що подібні шаблі залізні одnorучні, як зображені на мініатюрах. Вони відрізняються клиноподібним та досить масивним прямим клинком. Зверху до клинка кріпиться перехрестя, яке представлено сплюснутою підциліндричною основою, від якої відходять дві сплюснуті круглі деталі. Навершя, зазвичай, складається з 2 частин: верхньої – «шапки», яка посередині має невеликий отвір, та нижньої частини – циліндричної основи з швом, яка кріпиться до «шапки». На нижній частині зазвичай присутні отвори для кріплення навершя до руків'я клинкової зброї. Їх кількість могла бути різною. На нашу думку, до подібного типу клинкової зброї, за аналогіями зі схожими шаблями з пам'яток Хазарського каганату, мали також бути деталі наконечників піхов та оковок від них. Останні представляли собою овально сплюснуті пластини, які зверху мали залізні стержні для кріплення. Одна з таких була знайдена на городищі біля с. Рухотин (уроч. Корнешти).

Клинок вищеописаних шабель з пам'яток у Болгарії та з Оломоуца має довжину переважно 66-82,5 см, ширина клиноподібного леза коливається в межах 3,6-3,8 см. Довжина перехрестя коливається від 6,3 до 9,7 см. Зважаючи на знахідки з території Болгарії, а також на їх схожість з шаблями ранніх болгар на території Кавказу, території Хазарського каганату В. Йотов висунув думку про приналежність даного типу клинкової зброї болгарам і датував їх IX – початком X ст. Один екземпляр даного типу шаблі, виявлений в Оломоуці відсунув межі побутування подібних старожитностей до перших десятиліть X ст. В. Йотов вважає, що подібний тип шабель поширився в Болгарії після переселення хазар та болгар з Хазарського каганату внаслідок Громадянської війни в останньому на початку IX ст. [4, с. 217-225; 1, с. 324-334]. На нашу думку, не потрібно відкидати також думку про те, що подібний тип шабель міг потрапити на територію Першої Болгарської держави ще раніше, зокрема у VIII ст. Важливим є те, що подібні шаблі знаходять свої аналогії в старожитностях VI-IX ст. у Причорномор'ї, Приазов'ї, на Кавказі тощо [2, с. 84-92]. Повертаючись до аналізу наверш'я вищезазначених типів шабель, відзначимо, що в болгарській історіографії існує також думка, що подібного типу знахідки є наверш'ями мечів, які В. Йотов виділяє в окремий «візантійський тип» або тип «Голово». Дуже схожий екземпляр вищеописаного наверш'я походить з візантійської фортеці Пекулуй луй Соаре на Дунаї, яке вищезгаданий дослідник відносить до деталей візантійських мечів типу «Пліска-1948». Загалом, подібні наверш'я В. Йотов датує VII-XI ст. [12, р. 35-45].

Останнім часом актуальною постає тема впливу болгар та їхньої військової культури на землі Прикарпаття та Пруто-Дністровського межиріччя у IX-X ст. Знахідки предметів озброєння з цих теренів дозволяють стверджувати, що в даний період тут прослідковуються значні мілітарні впливи сусідніх країн. Підтвердженням цього є знахідка, яка була виявлена на слов'янському городищі поблизу с. Рухотин (уроч. Корнешти). Вона являє собою наверш'я руків'я клинкової зброї, виготовлене з бронзи. Наверш'я пошкоджене у верхній частині, вірогідно, деформоване від удару іншої зброї. Його висота – 3,3 см, найбільша ширина – 2,2 см, висота верхньої частини – 1,1 см, ширина верхньої частини – 3,3 см, висота нижньої частини – 2,2 см, ширина нижньої частини наверш'я – 2,6 см. «Шапка» верхньої частини наверш'я складається з двох частин. Висота верхньої – 0,7 см, нижньої – 0,4 см. Внутрішній діаметр нижньої частини наверш'я – 2,4 см, товщина стінок

нижньої частини – 0,2 см. По колу нижньої частини наверхшя наявні 4 отвори, за допомогою яких наверхшя кріпилося до руків'я клинкової зброї. Діаметри отворів становлять по 0,3 см. Усі 4 отвори розміщені в нижній частині наверхшя. Симетрія кріплення різна. Досить цікавою є «шапка» наверхшя, діаметр якої становить 2,4 см. Тут наявний пошкоджений отвір, на якому простежуються сліди удару, внаслідок чого верхня частина виробу zdeформувалася. Іншим аспектом, який привертає увагу є наявність на нижній частині наверхшя шову, що може говорити про досить складну технологію його виготовлення. Маса наверхшя становить 16,4 г. Окремо відзначимо те, що наверхшя з Рухотина має коротшу циліндричну нижню частину, аніж наверхшя шабель, що мають видовжену нижню частину. Цей факт дозволяє також розглядати приналежність наверхшя з Рухотина як наверхшя меча. Окрім того, етнічне та мілітарне визначення наверхшя з Рухотина ускладнюється відсутністю інших конструктивних елементів клинкової зброї. У будь-якому випадку можна припустити, що наверхшя з Рухотина має болгарсько-візантійське походження і попередньо датується IX-X ст.

Важливою для ідентифікації вищезгадуваних типів клинкової зброї є кореляція та визначення конструктивно-морфологічних параметрів їхніх наверхшя. Так, наверхшя візантійських мечів вищевказаного типу, як показують дані археологічних знахідок, ймовірно, мали різну коротку циліндричну нижню частину та були виготовлені в складному стилі, техніці та відрізнялися естетизмом та геометричністю, аніж наверхшя шабель. Останні мали переважно видовжену нижню частину. Вищевказані твердження дозволили дослідникам висловити думку про те, що подібні шаблі, які сформувалися як клинкова зброя безпосередньо дунайських болгар мали значний вплив мілітарної культури Візантійської імперії. На нашу думку, важливим є той факт, що конструктивні елементи подібних шабель знаходять свої аналогії серед знахідок клинкової зброї в Передкавказзі та Північно-Східному Приазов'ї з деякими незначними видовими відмінностями. Так, у Краснодарському краї в Росії була знайдена фактично ціла шабля зі схожим типом наверхшя та абсолютно різним типом перехрестя. Не вдаючись до детальної характеристики подібного типу клинкової зброї, відзначимо, що на сьогодні розроблена класифікація У. Кочкарова, де виділено 8 типів шабель, які є досить важливими для вивчення військової справи Першої Болгарської держави, Хазарського каганату та Візантійської імперії [6]. Усі вони між собою схожі, але хронологічна кореляція ґрунтується на зігнутості самого клинка, зовнішньому вигляді наверхшя, перехрестя тощо. Виглядає можливим той факт, що землі Приазов'я і Передкавказзя є батьківщиною подібного типу зброї, яка в період VIII ст. ще була досить архаїчною. Починаючи з початку IX ст. подібні шаблі почали широко поширюватися на територію Карпато-Дунайського регіону і найбільш ймовірно побутували вони і у Візантії та Хазарському каганаті.

Порівнюючи шаблі з Приазов'я і Передкавказзя та шаблі з території Першої Болгарської держави відзначимо, що вони схожі за зовнішнім виглядом, але виглядають архаїчнішими. Наверхшя подібних шабель відрізняється фактично усіма складовими верхньої та нижньої частин. Перехрестя за видовою кореляцією схоже лише з типом II (підтип Б) – зігнуті перехрестя з шароподібними закінченнями (тип ІБ за А. Кіріпніковим). Відмінності між перехрестями «болгарських шабель» та передкавказькими полягають у тому, що, по-перше, вони є незігнутими, як сама циліндрична основа, так додаткові шароподібні елементи. Останні є плоскими в перетині. Вищевказані видозмінення були зумовлені передусім ступенем зігнутості клинка та визначення функціонально-видової приналежності зброї як шабля. Клинок так званих «болгарських шабель» є прямим. А отже, постає питання чи дійсно можна зарахувати шаблі з Передкавказзя і Приазов'я до *μάχαρι* чи *παράμυριον*? На нашу думку, шаблі та палаші з вищевказаних територій варто розглядати як ті, які відобразили першопочатковий вплив на формування клинкової зброї Першої Болгарської держави на початку IX ст. До другої половини IX – початку X ст. вони вже поступово еволюціонують та відомі на багатьох пам'ятках Європи. Важливо відзначити при цьому те, що впродовж IX ст. шаблі різних типів з Передкавказзя та Приазов'я поширилися по території як Хазарського каганату, так і на суміжних теренах, і що важливо поширилися в західному напрямку, та, найбільш ймовірно, на території Візантії.

Таким чином, епоха кінця VIII – IX ст. є досить важливим етапом формування мілітарних культур у Північно-Західному Передкавказзі та Карпато-Дунайському регіонах, які в багатьох аспектах були взаємопов'язаними. Можна говорити, що археологічні знахідки шабель з прямим клинком так званого «болгарського типу», виявлені на території Карпато-Дунайського регіону можна пов'язати з *μάχαρι* чи *παράμυριον* візантійських джерел. Останні були досить ефективними в бою та використовувалися включно XI ст. У будь-якому разі знахідки подібного типу дозволяють з інших позицій поглянути на історію Балканського регіону та віддзеркалюють складні та суперечливі процеси, які відбувалися в Південно- та Центрально-Східній Європі у VIII-IX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Артамонов М.И. История хазар / М.И. Артамонов. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 523 с.
2. Баранов Г.В. Болгаро-византийское навершие рукояти сабли с территории Северо-восточного Причерноморья / Г.В. Баранов // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. – 2014. – Вып. 6. – С. 84-92.
3. Йотов В. Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII-XI век) / В. Йотов. – Варна: Зограф-Абагар, 2004. – 356 с.
4. Йотов В. Ранние сабли (VIII-X вв.) на Нижнем Дунае / В. Йотов // Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия. – Самара: ООО «Офорт», 2010. – С. 217-225.
5. Колиас Т. Византийски оръжия / Т. Колиас. – Велико Търново: Абагар, 2012. – 328 с.
6. Кочкаров У.Ю. Вооружение воинов Северо-Западного Предкавказья VII-XIV вв. (оружие ближнего боя) / У.Ю. Кочкаров. – М.: ТАУС, 2008. – 176 с.
7. Петров М. Едноострите клинови оръжия от територията на България и византийската военна традиция / М. Петров, Н. Хрисимов // Добруджа. – 2015. – Вып. 30. – С. 337-358.
8. Пивоваров С. Нові знахідки предметів середньовічного озброєння з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко, М. Ільків // Тези доповідей II міжнародної зброєзнавчої конференції. – Київ, 2016. – С. 20-25.
9. Пивоваров С. Наверсія руків'я середньовічної клинкової зброї з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) / С. Пивоваров, В. Калініченко // Тези III Міжнародної наукової конференції «Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі: проблеми їх збереження та використання». – Львів, 2016. – С. 34-36.
10. Тактика Льва / изд. подгот. В. Кучма. – СПб: Алетейя, 2012. – 368 с.
11. Galuška L. Slované doteky předků. O životě na Moravě 6.-10. Století / L. Galuška. – Brno: Moravské zemské muzeum v Brně, 2004. – 148 s.
12. Yotov V. Byzantine Time Swords (10-th – 11-th centuries) in Romania / V. Yotov // Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica. – 2011. – VIII. – P. 35-45.

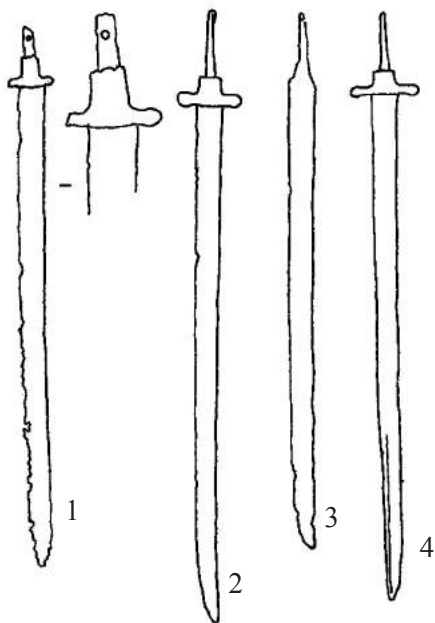

Рис. 1. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Болгарії:
 1 – Абрітус (Разград); 2 – Трговище;
 3 – Північно-Східна Болгарія;
 4 – нелокалізована місцевість (за Н. Хрисімовим).

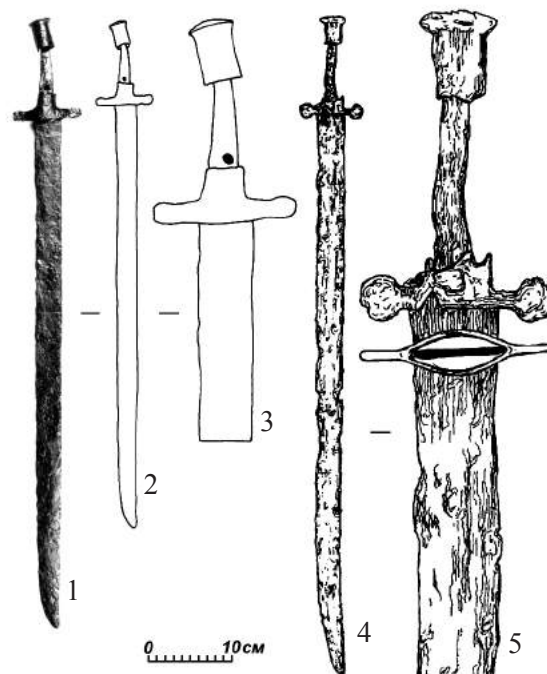

Рис. 2. Залізні шаблі з середньовічних пам'яток Центрально- та Південно-Східної Європи:
 1-3 – Червен Бряг (Болгарія);
 4-5 – Оломоуц (Чехія) (за В. Йотовим).

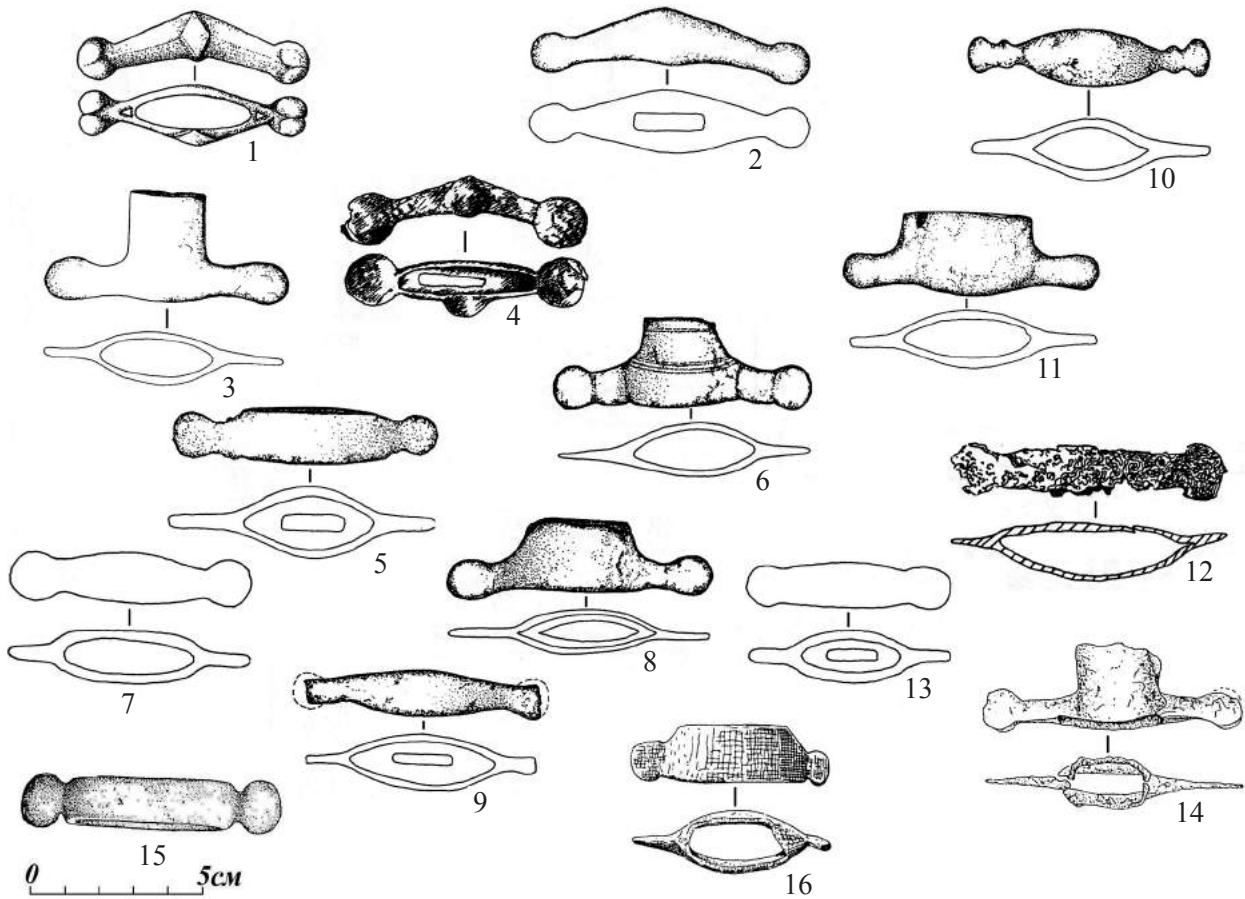

Рис. 3. Перехрестя шабель із середньовічних пам'яток Болгарії:
 1, 13 – північно-східна Болгарія, 2, 5, 9 – Великий Преслав, 3, 7 – Добричко, 4, 6, 8 – Руйно,
 10 – Сеново, 11 – Старо Село, 12, 16 – Стирмен, 14 – Марково, 15 – Фундул-Герцій;
 1-14, 16 – за В. Йотовим, 15 – М. Петреску-Димбовіце. Д. Теодором.

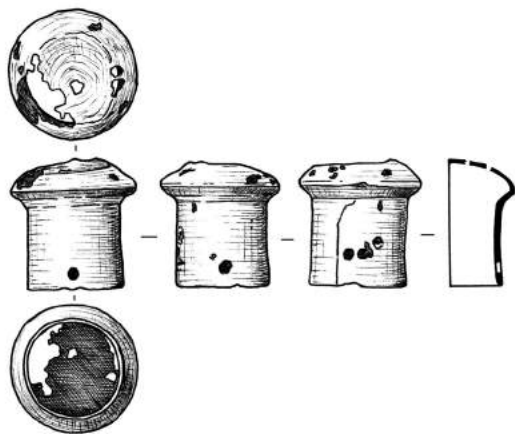

Рис. 4. Навершя руків'я середньовічної шаблі з Рухотинського городища (уроч. Корнешти) – за М. Ільківим.

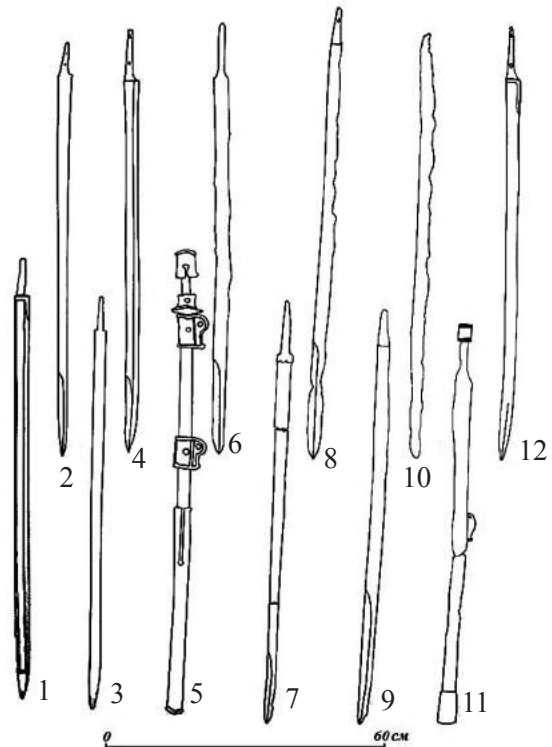

Рис. 5. Середньовічні шаблі з Північно-Західного Передкавказзя – за У. Кочкаровим.

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ УКРАЇНИ

**VI Міжнародна науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника,
присвячена 150-й річниці від дня народження
Михайла Сергійовича Грушевського (1866-1934)**

Підписано до друку 26.09.2016.
Формат 64x84 ¹/₈. Гарнітура Times.
Умов. друк. арк. 50,22. Друк офсетний. Папір офсетний.
Зам. №5218. Наклад 100 прим.

ПП Буйницький О.А.
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Лесі Українки, 31, тел. (03849) 3-63-54
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
від 28.04.2006 р. серія ДК №2477